

כנסת דברי סופרים לזכר ח"נ ביאליק, ספר חמישי / בעריכת יעקב כהן ופ. לחובר
(תל-אביב : הוצאת "דביר", ת"ש)

הַנְּשֵׂאֵר בְּטוֹלִידָה

מאת אשר ברש

א

לאשתו של דון אברהם סניור, שר-המוכסים העשיר בטולידה, פורטונה מבית די למיגו, היו שבעה אחים: ששה קטני-קומה ובעלי-בשר, אנשים אמיצים ואוהבי-חיים, עושים עושר ברעש וביד רמה, והאחד, יוסף, שנקרא בלשון עם הארץ דון חוּי די למיגו, היה ההפך מאחיו: קומתו גבוהה ודקה, פניו אצילות ושלוות, כל הליכותיו בנחת ובנעימות ובנטיה לעצבות, ועסקו — מסחר כתבי-יד עתיקים בכמה לשונות, בפרט בלשון יון ורומי וערב. היו תחת ידו גם כמה כתבי-יד עבריים, רובם שירים ופרקי פילוסופיה מן המאה הי"א והי"ב, אך את אלה לא מכר, כי שעשע בהם את נפשו כדבר-קודש. מומחה גדול היה במקצועו. אמרו עליו: הוא מכיר ערכו של כתבי-יד על-פי ריחו. כבן ארבעים היה האיש ובעל-גסיון כזקן מופלג. לא הוציא מפיו דבר בטל, לא שחוק ולא קלות-ראש. בלבושו הנאה והמדוקדק היה מראהו כאחד משועי ספרד היהירים. ראשו הקטן עם חוד זקנקנו השחור, בתוך גלגל המלמלה הצחורה שלצוארו, שווה לדמותו משהו ילדותי. עיניו הנדיבות, כשנחו על אדם, כאילו השרו את המנוחה בלבו. כמה כמרים ושרים שוחררי-דעת, רובם מורע האנוסים, ידעוהו וחבבוהו, שהיו קונים מידו כתבים יקרים והכירו את רוחב ידיעותיו בכל דבר ספר ומדע. מימיו לא נכנס בווכוח עם איש, אך על כל שאלה שנשאל היה משיב תשובה קצרה ופסקה, ותשובתו היתה כדבר האורים והתומים. מתוך שהיה שומע כל דעה זרה באורך-רוח נראה כאדם שאינו אדוק בדת אבותיו, וכן חשבוהו רבים, אבל בלבו דלק נר תמיד של אמונה.

יותר מכל אהבו ההגמון רחבי-הדעת, איש-הלבב קוטינחו מאלגרבה שבפורטוגל, שהיה בא לעתים אל בית ידידו בקשטיליה לראות את אוצר כתביו, או שהיה מזמינו לבוא אליו עם תיק המגילות, ויש שהיו עושים יחד יומים או שלשה ימים מתוך בדיקת הכתב לקבוע את זמן חבורו ומחברו. אך מיום שהונהגה האינקוויזיציה בספרד, לא דרכה רגלו של ההגמון על אדמת קשטיליה, כי היתה לו למורת רוח. אשתו של דון חווי היתה בת רב בשיביליה, אשה רכת-מזג וידועת-חוליה, שמיום חתונתה היתה נושאת עיניה אל בעלה כאל מלאך אלהים. מששת הילדים

שילדה לו מתו חמשה במחלות שונות. ונשאר בחיים רק נער אחד. בן תאומים. כשהיתה בת שלושים ושלוש עמדה מלדת. וגדול היה צערה על כך ופניה השוקטות לא היו לה עוד. כשהשיגה ידו קנה לו דון חווי ארמון קטן מידי אציל קשטילי שנדלדל בלוס פלאציוס הקטנה (לא זו שבאנדלוס) על גבעה רבת-עצים בדרומה של טולידה. נשקפת על עמק ברכה שופע מים וירק וצבעי-פרחים וארמנות-חמד פזורים בתוכם (הוא העברי היחידי שבא לגור בפרבר נוצרי זה). שלא כטולידה הסלעית והחשופה. רוב ימיו בלה דון חווי בעלית-הגג של ארמונו. שהיתה חדר מרווח מאד. כולו עשוי ארונות-נחושת נצבים אל הקירות ובהם טמונים ספריו ומגלות-כתביו היקרות. לכל ארון מפתח אחר. וכולם חרוזים על רצועה דקה של עור וחגורים על מתניו מתחת למעילו. אף-על-פי שאוירה היבש של לוס פלאציוס הרהוקה מן הטאחו יפה היה לשמירתם של כתבי-יד. היה שוקד על ארונותיו לאזורם ולמשוח דפנותיהם בשמן-אורן ובודק את הכתבים בזוכית מגדלת שעל עינו. בודקם ולומדם כאחת. רק בימי שבת ומועד היה סועד על השולחן עם בני-ביתו בדירתו שלמטה. אך בימות החול היתה אשתו מביאה לו ארוחתו לעליה. כדי שלא יובטל ממלאכתו. מלאכת הקודש שהיה מדקדק בה עד לקפדנות.

גיסו, איש-השיבה הוריו, דון סניור, המשען לאוצר המדינה ופטרון העדה הישראלית, איש-סודו של הזוג המלכותי ושל הרב הישיש ר' יצחק אבוהב, היה קנא לדת ישראל והיה חושב את חווי לאדם קל בעניני אמונה. חשוד היה בעיניו, שכאחדים ממשכילי היהודים בקשטיליה, הוא נוטה ל"טולירנציה", מלה זו שגם חסידי עם הארץ, שונאי האינקוויזיציה, היו מבטאים אותה בעקימת שפתים. ואין תמה בדבר: אדם שקורא כתבים בשבע לשונות אי-אפשר שלא יהיה סבלן בעניני דת. השמועות שאינן פוסקות על מחשבת הזוג המלכותי (בעצת כלבי-הדמים מן הכהונה) להגלות בקרוב את היהודים מספרד כולה, השכינו חרדה בלבו של דון סניור, ומסופק היה, אם גיסו זה, המעורב עם כמרים והגמונים, יוכל לעמוד בעת המסה הגדולה הקרבה ובאה. בשאר גיסו, כמו בבניו ובחתניו, אף כי אנשים פשוטים היו ולהוטים אחר קניני החומר, היה בטוח יותר. על-כן הרבה להגות בו ולהזכיר שמו בדאגה רבה. אשתו של דון חווי, דונה רוזה, היתה מדקדקת בשמירת דיני ישראל ומנהגיו, כמקובל בידה מבית אביה הרב, וגם האָמה הקתולית הזקנה, שהביאה עמה מבית אמה בשיביליה, ידעה רוב מנהגי היהודים, ולא פעם קרה, שהזכירה לאדונתה את חובתה בעניני דת. אף היא למדה בכל ערב את התינוק קריאת שמע שעל המטה לבבוקר הנהירתו על נטילת ידים. ובאחד הבקרים, בהיות הילד יחידי עם אמו בחדר, הגיד לה ברוב שמחה, כי יודע הוא עוד ברכה אחת, שלמד מפי ה"טיאָה" (דודה). ומיד קרא באזני אמו בספרדית צחה פסוקים ראשונים מברכת "פֶּטֶר נוסֶטֶר", ועשה על גוסו בצחוק וברוב חן את אות הצלב. האשה נבהלה עד מות. מהרה לעלות אל

בעלה וספרה לו בדמעות את דבר האסון שקרה את בנם. אך דון חווי שמע את דברי אשתו ברוב שלווה, וכשגמרה הניח את שתי כפיו על ראשה ואמר: — אל תצטערי, יקירה. נשלח את האמה הנכריה מביתנו ונקח לנו במקומה אשה מן העבריות. הילד ישכח מהר את התפלה הזרה. — ואנה תבוא האשה הזקנה ואין לה קרוב וגואל? — נחזירנה אל בית אמך לשיביליה. שם אין עוד קטנים שתלמדם את תפלותיהם. האמה הזקנה החזרה אל מקומה הראשון ובאה תחתיה אלמנה עבריה מטולידה.

ב

כעבור שנים משלושת הירחים בקיץ 1492, שנתנו ליהודי ספרד לסדר עניניהם לפני גלותם מארץ מולדתם, והיה ברור לכל, כי הפעם לא ינצלו לא בדורון ולא בתפלה — כנס דון אברהם סניור (אחרי שנתיעץ ארוכות עם הרב אבוהב, לפני צאת הרב לפורטוגל בראש מלאכות של מבקשי-מקלט) את כל בני משפחתו, אחיו ובניו וחתניו ושבעת גיסיו ובניהם, לביתו לטכס עצה מה יעשו כשתגע אליהם הרעה. ולא נמצא בין הנאספים איש, שלא הסכים, כי עליהם לעמוד בכל נסיון ולא להרפות מדת אבותיהם אפילו למראית עין („הטובים אנו מאחינו האנוסים, העולים בכל יום על המוקד?“). אם גם יצטרכו לנלות מן הארץ או למות על קידוש השם.

אחד הגיסים, הבכור שבאחים די למיגו, הציע הצעה, שכל הנאספים ישבעו על כך שבועת אמונים בהזכרת השם, אך לשמע ההצעה נתלקחו פני דון סניור, קם ממושבו וגער בו בקפידה של זקן, שאין נשבעים על שמירת התורה הקדושה: „אדם שמוכן לעבור, חלילה, על החזרה כולה, איך תעצרנו השבועה בשם אותה התורה?“ — סלה לי כרוב חסדך, — ענה הגיס מבויש קצת — נשיא אתה בתוכנו וכל אשר תצוה עלינו לעשות — נשמע ונעשה.

כל השאר מלאו אחריו בקולות הסכמה. רק דון חווי ישב ושתק. הברה אחת לא נפלה משפתיו. מעין מרי היה בישיבתו. ושתיקתו היתה למורת רוחם של הנאספים, וצעירים שבהם הביטו בו בזעם עצור. הקטן שבכולם, נער שנעשה מקרוב בר-מצוה והתיהר על כך, ירק בחטיפה לצדו ואיש מן הרואים לא מחה בידו. אך דון חווי לא נע ולא זע. על מושבו ישב זקוף ראש, חזיר ומחריש, ולא גרע עיניו מפני גיסו גדול הדעה והכבוד, שהסב יחידי לפני הדלפק השחור, המשובץ משכית של כסף לבן, בראש האספה רבת-החשיבות, ישב והקשיב לקול הדובר בלבו.

דון חווי היה האחרון היוצאים מן האולם המפואר, גבה-הקמרונות, ודון סניור, שלווה את היוצאים עד הפתח, הניח ידו על כתפו הגבוהה, התמתח אל אזנו ולחש לו בהתרגשות מרובה:

— יודעני, כי איש-הכבוד אתה, ולא תחלל, חלילה, את שם ישראל.
— עוד לא בררתי כל חשבוני עם אלהי אבותי. — ענה דון חווי זרות ויצא בקומה זקופה, עד כי ראשו נגע כמעט במשקוף הפתח.

כשחזר לעת ערב לביתו, אמר לאשתו:

— רוזה יקירתי, אני עולה למעלה. עד מחר עם חשכה לא תביאי לי אוכל ומשקה. רצוני לישיב בתענית.

— כל-כך גברו הצרות?

— גברו ותגברנה עוד. נשקי במקומי לילדנו לפני שנתו.

והוא אסף את כנפות גלימתו השחורה ועלה לאטו במעלות-העץ המשוחות בששר אדום. כצבע הדם הנקרש, והאשה מסתכלת בלב מלא חרדה אחרי אלופה העולה אל משכן הבדידות.

ג

בכניסה אל חדר-העליה היה מבוא קטן ואחריו מעין קמרון של שער מוסך בוילון כבד, שירד בשתי כנפות עד לרצפת השיש הוורוד. מן החלון שמנגד, חלון וויניציאני רחב וגבוה שתפס את חצי הקיר, הבהיק שפע של אור המנחה לתוך חלל החדר הגדול, ונחושת הארונות הממורטה האדימה כלהבה. חווי די למיגו סלק את כנפות הוילון, תמך בשתי ידיו במזוזות הפתח והביט אל החדר המואר במבט קם, כמו לרשות זרה הוא עומד להכנס. כמה רגעים עמד מסתכל, אחוז הרהורים, עד שעניו נמלאו דמעות. וכשחש נטפים חמים אחדים מתגלגלים על לחיו ונגרים לתוך שער זקנו, הרפה ממזוזות הפתח ונכנס.

כסא שמסערו גבוה ומגולף, מרופד עור, עמד לפני שולחן שחור ומבהיק, הוא שולחן הכתיבה, הקריאה והבדיקה, והשולחן שרוי כולו בחמה הנוטה כבר לשקוע. העתיק את הכסא למקום צל וישב עליו.

מעורו לא היה בו רגש כזה. מעין רוח הזיה או נבואה פֶּעֶמו בחזקה. הרגש הרגיש כמו רוחו נושאת אותו בסערה למרחבים רבים ופתוחים לאין סוף. הכל נראה ברור במרחבים אלה: כל גבעה, כל בנין, כל עץ, כל שיח. צלילות רבה עם עצבות מדכאה היו בהרגשתו. הוא ישב דומם והטיס רוחו במרחבים קרים אלה, עד כי החלו לכהות ולהצטמצם, ולבסוף נאטרו עליו והשאירו רק מראה-אימים אחד: בני ישראל שבספרד הגדולה, רבנים ושרים, רופאים וחכמים, אנשי מסחר וכספים, אנשים נשים וטף, קהלה גדולה מאד — כולם מגורשים מבתיהם בידי אנשי-צבא נושאים כידונים, מגלבים וצלבים. אנשי כהונה והמוני עם, שועים ונקלים, צובאים ברחובות, בגזוטרות ובחלונות, מסתכלים במחזה ומתענגים. אנשי-הצבא מצליפים במגלביהם על קהל הגולים, ומן ההמון באים קולות צחוק וקנטור ופגיעות של רוק. בין הגולים יש בוכים בקול ויש בוכים בדמעות חרישיות, אך רוב הקהל שותק שתיקת-אלם איומה, ויש נופלים באין כוח, מורמים בידי הקרובים אליהם והולכים הלאה, וכל התהלכה הארוכה לאין קצה יורדת לצד חוף הים, למאות ולאלפים ולרבבות היא זורמת אל הים. (נמל מלקה הוא, או נמל קרפֶּגֶינה, או אולי מקום-מעגן קטן באחד מכפרי הדייגים?). והים נראה שוכן בעמק רחבי-ידיים, עננים עולים מקצהו, מן האופק, נושאים ממרחק סערה שחורה, ברקים ורעמים בכטנה. רק שלוש אניות-מפרשים קטנות

ורעויות עומדות בחוף, עודן אסורות בשלשלותיהן, מחכות בתוך המים להמון הגולים הבאים. איך יבואו כולם בשלוש אניות קטנות ורעויות אלו? איך תצאנה האניות אל מרחב הים הנורא וחדרת הסערה רצה ועולה לקראתן, ובטרם תנתקנה מן החוף יהיה הים לחדרת אלהים? ואנה תבואנה האניות? מי קרא להן? מי יקבל את מטענן האומלל, קיא ספרד המשתוללת בגאונה?...

דומם ישב האיש והזה את מראה-האימים, שלא מש מדמינו אפילו רגע אחד. שעה ארוכה ישב והזה ולא באה כל תמורה במראה: עוד המוני הגולים הולכים במורד, ואנשי-הצבא דופקים אותם. עוד צובאים עם הארץ ברחובות, בגוזזרות ובפתחי הבתים ומסתכלים וצוחקים, מתקלסים ויורקים, ועוד שלוש האניות העלובות רוקדות על פגניהן, נוטות אל הגלים הזועפים מימין ומשמאלן, ועוד ענני הסער נשאים ביעף לח מן האופק, מתקרבים ואינם מגיעים...

דון חווי התנער, קרע עיניו לרווחה, קפץ מן הכסא ועמד במלוא קומתו ובשחור גלימתו, מדבר אל נפשו:

— נטרפה עלי דעתי... בלהות אני רואה...

והתחיל פוסע בחדר הגדול, על רצפת השיש הוורוד, פסוע ושוב, כחיה נתונה בסוגר, אך המראה לא הרפה ממנו וחזר אל רוחו באותה צלילות מכאיבה, באותה עצבות מעיקה מבפנים, האומרת לשים לו מחנק.

הוא הלך מארון לארון, תומך כפיו השטוחות בנחושת הקרה, כאילו אמר לספוג משהו מתוק ומחלים מדלתות-המתכת האלה, ובלכתו כן מדלת אל דלת, משהו כפו על הברק האדום וקולט את הצנה, היה מותח קומתו ומאריך פניו כאדם המשנה את טעמו באין רואים.

אחר עמד בפני החלון הגדול, נלחץ בירכיו אל דף השולחן.

היה ערב קיץ, החמה ששקעה אי-שם משמאל האירה את עמק הברכה באור-כשפים (אתמול ירד גשם-נדבות). הירק היה כנורח מתוכו, הזכוכית בחלונות הבתים נוצצה פה ושם כזהב, אך דק מאד הווריד מול השמים הכחולים. ממרחק רב בין פנים הבהיק הטאחו כפס של כסף מותך, רון כזה של עגמומית מתוקה לא ידע מימיו. עיניו נתפסו למראה והיה קופא על עמדו ונפשו שרויה בתוך אותה עגמומית מתוקה, עד כי שכח עצמו ואת מראה-האימים אשר קרה קודם לכן.

יחד עם הכהיה שבאה בחלל האויר, כהה ועמם משהו בנפשו, והוא נתן עצמו לעמימה גוברת זו, עד כי ירדה אפלה על כל הנוף ורק רשומיו הזכורים נראו לו בקיום דקים מאד, כעשויים בחרט חד ביותר. אז שבה אליו צלילות המחשבה בלא דמיון, והוא צנח על כסא אחר, חסר-מסעד, תמך ראשו בידו והרהר על הנעשה בספרד ועל מה שעתידי להעשות בה.

רבות חשב דון חווי בנסיעותיו ועל משכבו בלילות בשתי השנים האחרונות, מאז נודע דבר מועצות-הסותרים של הווג המלכותי עם ראש האינקוויזיציה, זה האיש הקנא, קרהלב, רוב אחיו, ויותר מכולם גיסו האדיר והנלוים עליו, השלו נפשם

בתקוות־שוא. אך הוא שקל והבין וראה הכל ברור, בחתוך הגיון מחריד: ספרד עולה לגדולה. היא עומדת להיות ממלכה אדירה. ברית הנשואים בין ארְגוניה ובין קשטיליה היתה ראשית אחד המדינה. המבצר האחרון של הערביים, רמון־ספרד (גרנדה) היה למפולת. תקופה של מאות שנים הגיעה לגמרה. חלקים חשובים מחופה של איטליה, ובתוכם ניאפולי המעטירה, עתידים להכבש על־ידי ספרד. הצי האדיר המפליג למרחקים גדולים אפשר שימצא ארצות בלתי־נושבות ליסד שם מושבות חדשות. ספרד עומדת להיות גברת ממלכות, חולשת על גויים וארצות. כמו רוח חג נשפכה על עם הארץ, אך לא על העברים. העברים, אשר מימי שלטון השמיים באנדלוס עשו עושר והגיעו לכוח ולהשפעה בענפי החיים הגבוהים, אי־אפשר שיסבלו עוד על ידי גאות שליטי המדינה החדשים. החיה הקתולית מרימה ראשה השחור ועולה מרבצה. עם שחרור ספרד מן השבט השמי האחד, החזק, יִתְחַךְ גם גורלו של השבט השמי השני, החלש. אחרי הנקמות האכזריות ביהודים הנסתרים נשפך עתה הזעם על היהודים הנגלים. עתות שלטון הגותים הקדמונים חוזרות ביתר עריצות. הימים, בהם היתה ספרד כשני חדרים, אשר בגבור האויב בחדר האחד, בקתולי, נמלטו הנִנְשָׁים אל החדר השני, המוסלימי, ולהיפך, עברו לבלי שוב. כל השוחד שיש בידי היהודים לשקול על יד המושלים לא יועיל, אחרי אשר נמצאה התחבולה הפשוטה: לקחת מהם את כל עשרם בחזקת יד, בתוקף חוק השלטון. גם המרת הדת, שאותה ידרשו מהם, לא תועיל עוד: לא יאמינו למומרים, לא יחפצו בהם. מראה תהלוכות לובשי ה"סנְבִינִיטו", צרים והדוקים כאבוקות, אל מוקדי האינקוויזיציה עקרו מן הלב את האמונה בהצלה מתוך המרה. האינקוויזיציה אומרת, שהיא רוצה לגאול את נשמת הכופרים, ובאמת היא רוצה להשמידם, לקחת את עמדותיהם המעוררות קנאה וחרון. יתכן, כי ספרד עצמה אינה מכירה בנימוק האמתי למעשיה. אילו חיו השליטים בתקופה אחרת, בתקופה שבה אין כסא המלכות נמכר לדת, היו אומרים בגלוי: רוצים אנו להפטר מן היהודים, שהם נצר זר, מתחרה בנו, שהם עולים עלינו בכל כשרון, בסגולתם לצוף כשומן על פני החלב העומד. אבל עתה, בהשתלה שלטון הדת, יתכן להשמיד רק בשמה...

הוא הרבה להגות עמוקות ברעיונות אלה, ועתה היו ברורים לו כל־כך, כמו הוערה עליו רוח ממרום לגלותם לו. ובחזונו הבהיר עשה חשבון עדת ישראל בספרד, תפארת כל עדות ישראל בזמן הזה, ויצא לו חשבוננו בדמות נבואה קדמונית: שלישייתם יפוזרו לכל רוח, שלישייתם ימותו בענויים קשים, אם במדינה ואם בים ואם במקומות נדחיהם, והשלישית אשר תשאר בספרד, חלק מהם יהיו שכחי־אלוה וחלק נושאי־מסוה אומללים. אבל לא בידם טובם לבחור את מנת חלקם, אם לבוא אל ארץ חדשה תחת שמים חדשים, אם למות בענויים על קדוש השם, או להשאר בארץ לחיי דראון. גורל הוא על האדם ומה שנגזר עליו בוא יבוא, אם יאבה ואם ימאן...

מחשבה אחרונה זו כאילו יצקה שלוה בלבו הנסער. אם גזירה היא, הרי יש להרכין את הראש ולחכות אל הבא בדומיה. „טוב ויחיל ודומם... ישב בדד וידום...” חזר לנפשו על הנקרא בכל שנה בקינה העתיקה באותו נגון, באותו עצב רחוק. אבל עוד יסורי מחשבה רבים היו צפונים לו בליל-שמורים זה, ליד השולחן השחור, החשוף, לפני החלון הפתוח אל הנוף המכסיף והולך תחת נוגה הירח העולה. הוא קם ונעץ שתי כפיו בשולחן. רוח צוננת משיבת-נפש זרמה מן המרחב הפתוח. הנוף נראה כולו כרוסס מטל-ערב רענן. צפויי מגדלות אחדים נוצצו לעיניו קרות. בחלונות אחדים היה אור קטן ודוקר, אחרים הבהיקו אפלים. ממקום לא רחוק נשמעה נגינת קתרוס ושירת-ערב ערבה של אשה וגבר עונה אחריה חליפות. כסופים רטטו בקולות. ריח של פת ערבית עלה מן הנגינה. אך זרים היו הריח והנגינה.

הוא זכר את אשר חיו העברים בספרד כושפת זו, גם באנדלוס וגם בקשטיליה, במשך מאות רבות בשנים, ביסורים ובנגישות, נאנסים על דתם פעם בידי אדום ופעם בידי ישמעאל, אך בה גם הגיעו לעושר ולכבוד ולתפארת אדם. בה הגו, שרו והעמיקו חקר בתורה ובחכמה, יותר מבכל ארצות פוזוריהם. רק שריד מעט נשאר מן התקופות ההן: מעט ספרים גלמדים ומעט כתבי-יד נשכחים. הנה מעט מן המעט טמון שם בארון הזה, הרחב מאחיו, בו סדורים כתבים יקרים, שירי קודש וחול, דברי מדע וחקר-אלוה, עדים אלמים לתורה-הזהב אשר הועם, וכמו בלי דעת עלה על שפתיו חרוז מוזר אחד, אשר לא הרגיש בו עד היום, ועתה בטא את כל נפשו:

הַיֵּשׁ לָנוּ בְּמוֹרָחַ אוֹ בְּמַעְרָב

מְקוֹם תְּקֵנָה נְהִי עָלְיוּ בְּטוֹחִים?

מוזר, מוזר! מלים פשוטות וברורות כל-כך, ולא הרגיש בהן, אף כי קראן פעמים רבות... האם לא כאן, בטולידה, נכתב חרוז זה?...

הוא גחן הרבה על השולחן, כמו בקש לשלוח את ראשו מבעד לחלון, תר בעיניו ברחבי הנוף ככל אשר יכול, ושפתיו דובבות את החרוז המפעם כל-כך את לבו. שעות על שעות ישב והגה ברוחו הקשה, חזר על חשבונו, והחשבון נעשה ברור ומבוסס יותר, וכשנשמעה מטולידה הקרובה תקיעת החצוצרה המבשרת את חצי הלילה, באה בלבו החלטה גדולה ואיומה, שנתלבשה ארבע מלים של אש: „לא אמות, כי אחיה!” רק ארבע מלים אלו נתפרדו מן הפסוק של משורר התהלים: „לא אמות, כי אחיה ואספר מעשה יהוה”, השאר לא היה חשוב: כל התאוה, כל החרדה, כל זעקת-הנפש מצאו ספוק בארבע מלים קטנות אלו: „לא אמות, כי אחיה!” כמו במקנת אש לבנה נחתמו במוחו וחיו שם את חייהן.

כגריו של זריזות בא בבשרו. הוציא ממגרת השולחן פסת-קלף, נוצת-אוזו וקסת של דיו-עפצים, וכתב בצמצום כל החושים ארבע המלים באותיות מרובעות, שחורות, מלאות, מבהיקות לנוגה הירח. בהתעוררות רבה קם אחרי הכתיבה והתכונן בהן מתוך חדוה פנימית, מרקידה את כל קרביו. אחר אחז בקצות הקלף, למען לא יתקפל והדיו תשתפך. רגע ארוך עמד עד שנתיבשה הדיו בצנת הלילה.

כשנתיבשה הדיו, הרים את פסת-הקלף כמגלת-קודש, בחנה שוב לאור הלבנה, נשקה ולחצה אל לבו כקמיע. אחר פתח את לבושו ואת כותנתו והכניסה לבית-חזהו והגיעה לבשרו. שמחה גדולה באה בלבו, כאילו מצא מה שחפש שנים על שנים, לא, כי דורות על דורות. לא בן ארבעים היה עתה, אלא בן מאות שנים, אחד מבני התקופה ההיא, תקופת בן-מימון והלוי ובן-גבירול ואחרים שקדמו להם, הם שלא מתו, שחיהם חייעד... מקצת הרעב, שחש בקרבו, שלהב את שמחת הכרתו והגביר אותה, ומתוך תחושת-חיים עצומה הלך והשכיב עצמו על דרגש-העור שעמד בירכתי החדר, הוא הדרגש ששמש לו משכב-מנוחה בין שעות עמל לשעות עמל. וכן שכב בגלימתו, רגליו רכובות זו על ברך זו ועיניו פקוחות מאד, כל שעות הלילה עד אשר עלה השחר. כנכון הבוקר הלך ונטל ידיו ורחץ פניו מן הכיור הקטן התלוי בפנת החדר. לאט ובזהירות רחץ את פניו, שלא להביא מים בין שפתיו. אחר פתח את הארון הרחב, הוציא מתוכו מגלת-כתב, הוא הספר „אמונה רמה“ לראב"ד הראשון, פתחו עיין בו מעט והחזירו למקומו, והוציא כתב-יד אחר, עבה מן הראשון, כתוב כולו בכתב עברי ובלשון ערבי, זרוע לרוב פסוקים עברים מכתב-הקודש ומדברי חז"ל, הלא הוא ספרו של הלוי, המוקדש להוכחת אמתותה של אמונת ישראל המושפלת, שנכתב גם הוא כאן, בטולידה, ישב ושקע בו את עיניו ואת מעיניו, ולא מש ממנו כל שעות הבוקר ושעות הצהריים והמנחה. רק לעת ערב, כשסיים את הקריאה וכולו שכרון מרעיד בשר ונפש, נשק לספר והחזירו ברגש למקומו בארון, סגרו ויצא לאטו לרדת אל דירתו.

הוא מצא את דונה רוזה עומדת בתחתית המדרגות, בנס בן הארבע על ידה, שניהם מחכים דומם לרדתו.

הגבר הנאצל חיך כלפי שניהם, הניח ידו על קדקוד בנו כמברכו, ובגחנו אל אשתו שפלת-הקומה, העמיק להביט בעיניה החמות ואמר שתי מלים חותכות:

— לא אמות!

— מה פשר דבריך? — קראה האשה בחרדה.

— רצוני חלמיש: לא אמות, כי אחיה. כל נסיון עלי לא יצלח...

עיניו בערו בדברו.

— גם ילדנו... גם אני... — מלמלה האשה בדמעות.

— גם אתם תחיו, אם כה יהיה רצונו של אבינו שבשמים... ערכת, יקירה,

את השולחן? תענית תמה. מאמין אני, כי השם רצה דמי וחלבי. בואו!

והם נכנסו שלשתם לחדר-האכילה, שהיה זרוע אור ממנורת-הנברשות הגדולה שבספון, והשולחן ערוך במבחר הכלים והמאכלים, כמו לסעודת חג.

ד

למן יום-התענית הוא כאילו נתקדש דון חווי ממחשבותיו ומספקותיו וידע ברור מה עליו לעשות: עליו להיות! כל דאגה רחקה מלבו, ולהפך, שמחת-גיל

מלאה את קרביו בכל עת תמיד. הוא הסיח דעתו מכל עדת בני עמו המעונים ונצטמצם כולו בעצמו ובמחשבתו, שנראתה לו רמה ונשאה ומביאה גאולה לו, לביתו, לעמו, ואולי גם לעולם כולו. פסת־הקלף עם ארבע המלים החיות היתה תלויה בפתיל משי על חזוהו תחת כותנתו לעורו, ולא הזיזה משם יום ולילה. בטוח היה, כי מגן היא לו מכל רע.

את אשתו ובנו יחידו אהב אהבה מלאת־רוך ולא חדל לקרבם ולטפחם בכל אותות החבה אשר מצא, כמו בקש לדבקם אליו לעולם, אך באותו זמן לא פסק לבו להתיחד עם המחשבה הגדולה, המשוררת בו בלי־הרף כגלוי של אושר רב: „לא אמות, לא אמות, כי אחיה!“ והיה משתעשע במלות־הקסם גם בתרגומן ומשנן לעצמו יונית ורומית וערבית ופורטוגיזית וספרדית, משנן ומלהיב עצמו בקול דממה דקה: „יו נו מורירי, מאס ויווירי...“

ימי הגירוש הגדול קרבו ובאו, זריזים, שהיתה היכולת בידם, מכרו את נכסיהם ועזבו את הארץ עוד לפני בוא היום המר והנמהר, אך הרבים, האלפים והרבבות, עוד חכו לנס שיתרחש. לסוף נִתְּנו להם עוד שני ימים נוספים, כי כן בקשו, אשר שברם יחול ביום בו הושבר העם בארצו פעמים. עם הארץ בעליצותו נראה כמו התכונן ולבש חג ליום אבלם של העברים, ודון חווי התהלך בחוצות רואה ואינו רואה וכליותיו עולזות לקראת שעת המסה הגדולה, אשר בה יראו ויווכחו הכל, כי אין למות שליטה בו ובכל אשר עמו.

אף השמועה, כי הזקן סניור ומשפחתו, כל אלה שנתכנסו אז למועצה בביתו המפואר, לא עצמו בנסיון ועל־פי דרישת בית המלכות קבלו עליהם את דת צורריהם, שמועה זו שהשיבה עד דִּפָּא את עדת העברים כולה, לא נגעה עד לבו של דון חווי. עוד אז, בשבתו מחריש באספה בבית גיסו, כאשר ירק הנער כנגדו וכאשר הלך הזקן אחריו, מתמתח אל אזנו ותובע ממנו קיום כבוד ישראל — עוד אז ידע ברור, כי הם לא יעמדו בנסיון. אפשר, אילו היה הרב אבוהב כאן, לא היה דון אברהם עוצר כח לעשות מה שעשה. אך מה לו ולהם? בעיניו אין הם חיים עוד... כמו מתוך הרגל עוד הוסיף בימי הרעה האחרונים האלה לסחור מעט בכתבי־יד, אף כי סכנה גדולה היתה כרוכה עתה בעסק זה, כי בלשי האינקוויזיציה היו בולשים בכל פנה, וכל בית, בו ישב איש ספרדי מקיים קשרים עם יהודי, חשוד היה על כפירה ועל מוצא מאנוסים. אבל הוא, דון חווי לא ידע להזהר עוד, לא רצה להזהר עוד. הוא, שהיה בטוח בעיקר, כי לא ימות, כי יחיה, למורת רוח כל שונאיו, כל שונאי עמו, כל שונאי החיים האמתיים — לא ראה סכנה לעצמו משום צד. כל כלי עליו לא יצלח... דונה רוזה יודעת, מאז יום הצום היא יודעת...

ובבוקר ה' באב (היה בוקר מזור: החמה עמדה בשמים העטויים אד צהוב כאגן־נחושת מועם) ירד דון חווי מביתו אל פרבר טולידה הקרוב, לבוא אל ארמונו של האציל לבית מירנדה, הגבר גדול־הדעה ואביר־הלב, אשר לא ירא לדבר סרה בטרוקומדה עצמו בראש חוצות. מגלת־יוחסין עתיקה לבית אציל זה מצא דון חווי

בתוך אחד מארונותיו, ובקש למסרה לאיש המורם מכל בני עמו, לא במחיר, כי אם כמתת אחרונה לפני עזבו את ספרד.

בלכתו בדרך הרגיש, כי שני אנשים צעירים עוקבים אחריו, אף כי עשו את עצמם כתפוסים בשיחה לפי תומה, וכשהגיע אל סוף הרחוב ופנה אל שדרת עצי-התות העבותים המוליכה אל ארמון האציל — קפצו אליו השנים מאחור והחזיקו בערפו: — ז'ודיאו קונוורסו (יהודי ארור)! אותך בקשנו זה שלושה ימים...

ברוב כוחם הפילוהו ארצה, הכוהו וחפשו בבגדיו ולקחו כל מה שהיה בכיסיהם. את חגורת-המפתחות שמתחת למעילו התיירו בקול צהלה: „אלה מפתחות אוצרותיך, כופר בן-מות!“. לקול שריקת האחד באו כמה בחורים נעוץ-פנים מושכים עגלת-יד. כפתו את ידיו ורגליו, הטילוהו על העגלה והובילוהו אל לשכת שוטרי האינקוויזיציה בטולידה. כל העת שידי האכזרים חלו בו, היתה בו רק המחשבה האחת: „לא אמות, לא אמות...“, ונדמה לו, כי צועק הוא את המלים האלו בכל מאמצי כח ובקול אדיר, אף כי ידע שקולו אינו נשמע.

שבוע ימים היה עצור בכלא, אחר-כך הוצא לאופן.

איך נעשה בו הענוי לא זכר, כמו מבעד לצעיף של דמים ראה את חצר הכלא, מקום צנותרו, כשהפך משרת בית-הכלא את האופן, שהוא מתוח עליו קשור בידיו וברגליו, חש כמו כל קרביו נתהפכו בו, הלב כאילו נעקר ממקומו, כל דמו פרץ אל ראשו, הכאב זעק מכל אבריו ומפיו קלה דם, אך מחשבתו החזיקה בשתי המלים הגבוהות כמו בשני עמודי-משען, והוא שמע את מחשבתו הוגה ושפתיו לוחשות עם הדם היורד עליהן: „לא אמות, לא אמות...“

כשהותר מעל האופן היתה עצם צוארו שבורה, הראש שמוט על כתף שמאלו, ובצואר מצד ימין נעשתה בליטה גדולה, הכאב סער בכל גופו עד לטרוף, לא יכול לעמוד על רגליו, העינים לא ראו כי-אם ערפל-דמים, אך השפתים המגואלות מלמלו מתוך עקשות ילדותית בלא קול: „לא אמות, לא אמות...“

איך הגיע בערב אותו יום אל אותה פנת גדר מול ביתו בלוס פלאציוס, לא ידע, אך זכור זכר, כי יד נגעה בכתפו, וקול זקן לחש אל אזנו בצער: „כואב מאד, דון חוויז?...“ אחר הוגשה אל פיו שפת קערה או ספל, ריח רחוק של יין בא באפו, הוא פצה מעט את שפתיו הכואבות, אך שניו היו חשוקות ולא יכול לפשקן. אף-על-פי-כן נסתנן מעט מן המשקה בעד השנים הנוקשות אל שפת הכלי, אך רובו נזל בחזרה.

הליכת מכאוב ממושכה מתוך השענות על כתף נמוכה ורועדת, קול לואט על אזנו: „עוד מעט, דון חוויז, עוד מעט ונבוא עד לוס פלאציוס... על גבול לוס פלאציוס אעזובך, כי בנפשי הוא... אני משרתו הזקן של דון מיכנדה... אדוני שלחני להשיב את דון חוויז ללוס... מה דון חוויז לוחש? איני מבין את לחשו... עוד מעט, עוד מעט... אילו יכול לומר לי היכן ביתו... לאט, לאט...“

היתה שעת ערב מאוחרת. הוא ישב יחידי נשען אל גדר גן. על סוללת-עפר מגדלת עשב ישב וגבו נשען אל קרש הגדר. איש לא היה על ידו ועיניו לא הבחינו מאומה. ראשו היה שמוט על כתף שמאלו ועיניו נעוצות באפלה ורואות רק כתמי-אור מטושטשים מתנועעים כנגדו, מתרחקים ומתקרבים ומתרחקים שוב.

העשב סביב למושבו היה מלא טל. הוא הרטיב בו את כפיו והניחן על פניו. צנת המים שובבה את נפשו. קמעה קמעה התחילו עיניו מבחינות באורות הנדים כנגדו. האין הוא בלוס פלאציוס? האין זה ארמונו? האם לא ארמונו הוא שם מנגד, שכל חלונותיו שטופים באור גדול?... ואיה הזקן, שהביאו הנה?... „עוד מעט, עוד מעט... איני מבין את לחשו... היכן ביתו?...“ מי לחש באזניו את דברי הנחומים האלה? משרת זקן של מי, של מי?... בשום אופן אינו יכול לזכור משרתו של מי... לאחר ישיבת-מנוחה במשך שעה ארוכה התחיל מוחו מצטלל. כמה ימים עברו מאז הופל ארצה בידי הנבלים? חמשה, ששה או יותר?... כמה שיגע למנות מספר לימי כלאו, לא עלה בידו. מה פשר האור הרב הזה בביתו? מה שם? חג? מי חוגג שם?... דונה רוזה, שנשארה בלא כל ידיעה עליו, — היתה יושבת בחשכה, ברוב יגונה ואבלה... דונה רוזה — וחג אורים כזה?...

גל של כאב עלה בנפשו, והוא נסה להעקר ממקום שבתו ולעמוד על רגליו, אך היה כמרותק תחתיו ורגליו נתלו במורד כשני בוליעץ כבדים. צוארו היה גיהנם של יסורים. מבטו היה געוץ בחלונות-האור של ארמונו, בחלונות שבקומה העליונה ובקומה התחתונה.

פתאום נצתה במוחו מחשבה בהירה מאד: דונה רוזה, הילד והאלמנה המשרתת — כולם גורשו מן הבית. כבר היה הגירוש, כבר תם המועד, וביתו נהפך לזרים... זרים שוכנים בו... זאבי-ערבות, אוכלי יגיע ישראל... ואנה באו בני ביתו? עם מי הלכו, עם מי גורשו? לאיזה חוף הובאו? איפה ימצאם, כשיוכל לרוץ אחריהם ולבקשם?... הכאב רטש את לבו. עתה ראה ברור: כל חלונות ביתו טובלים באור מנורות-הקנים התלויות בספון, המנורות ארוכות-הזרועות עם גדילי-הגבישים הנוצצים. גם בחדר-עליתו פתוחים החלונות וראשי אנשים מגולים, גזוזי-שער, נראים בעדם, מהלכים אנה ואנה. הנה הבהיקה נחשת-הארון האדומה... גם קולות מגיעים לאזניו משם, קולות צחוק ושמהה. הכלבים, יורשי ביתו... מה היה על ספריו, על כתביו, על כתבי-היד היקרים?... רוזה והילד היכן הם? האומנם כל זה קרה ובה?... מחאה איומה צוהה בלבו, וחזר הכאב הנוקב: אנה באו? אנה הלכו? מי דאג להם? מי גונן עליהם?...

הוא רעד כקודה. אחר כבש את רעדו וישב רגע ארוך כתוהה אתר אינה דבר שנשכח מלבו. ופתאום פשט את שתי זרועותיו, הזרועות הנשברות מכאב, והרקידן כנגד ביתו הזורח, כמתגרה בו, ושפתיו קוראות בקול נשמע יפה לאזניו: „לא אמות! יו גו מורירי, מאס ויווירי! כי אחיה, כי אחיה!“

אילו יכול לעמוד על רגליו, היה קם ויורד ורוקד תחת הרקיע הרם הזה, הזורע כוכבים ולבנה גדולה בתוכם, על אם הדרך, מול ביתו, שכבשוהו זרים, אכזרים, והיה שר את שירת חייו, החיים עד העולם!...

ה

כל אותו הלילה ישב דון חווי על סוללת-העפר נשען בגבו אל קרש הגדר. חלונות הארמון כבו לאחורונה, והבנין הצר והרם נתעטף בשינה ונצב לפניו על גזוזטרותיו וצריחיו בתוך גן העצים כשומר סוד זר. הנוף הלילי קדר ורח חליפות, כי ענניו כסו וגלו את הלבנה ששטה מלאה כמעט. דממה גדולה עמדה בחללו של עולם. הכוכבים הצוננים נוצצו במרומים חדים ודוקרים כמסמרי-זהב. עוד פעמים אחדות נסה לקום ולא יכול. אך לא חש עוד כל כאב בגופו, כמו נתאבן הגוף והרגלים היו לעץ. ישב באשר ישב ופזמון-האוויר בן ארבע המלים שורר בו בלי חשך. נדמה לו, כי הלילה נענה ברצון לפזמונו, ונוח היה לו שהלילה יארך כך עד אין סוף.

בהשכמה, כשהשחר העולה צבע מעל לנוף הרוסס והריחני כפת-רקיע ורודה, עברו בדרך שנים מתושבי לוס פלאציוס ומצאוהו ליד הגדר. עמדו והסתכלו ביושב ישיבת הרוג. הכירוהו: דון חווי היהודי! נגשו ושמעו נשימתו, העמידוהו על רגליו. פקח עיניו והביט בהם מתוך חיוך ועמד בלא תנועה. נסו להוליכו — הלך לרצונם. שאלוהו בכה ובכה ולא ענה, כמו נטל ממנו הדבור. ספרו לו, כי את משפחתו גרשה הרשות יחד עם מגורשי טולידה וביתו נתן במתנה לאחד משרי המדינה. שמע וחייך בשתיקה. וכשספרו לו, כי את ספריו וכתביו העלו על המוקד בגנו — נרעד רגע, אך מיד חייך שוב. רמו האחד לחברו מתוך נתינת אצבע על מצחו. נענע לו זה ראשו מתוך הסכמה: כן, אין נכונה ברוחו... החזירוהו לטולידה והביאוהו אל לשכת שוטרי האינקוויזיציה. הכירוהו השוטרים ואמרו:

— הרי זה היהודי דון חווי, שנתאָפֵן אתמול. היכן מצאתם אותו?
 — בלוס פלאציוס, מאחורי אחת הגדרות, מול ארמונו. — ענו האנשים קול אחד.
 — ואנו לא ידענו, להיכן נעלם. לאחר האפון הנחנהו לבדו בחצר, וכשחזרנו בערב לא מצאנוהו. אמרנו: אולי עלה השמימה... מפני מהומות הימים שכחנוהו, ולא גורש עם כל האספסוף...

האחד מן השנים רמו לשוטרים ונתן אצבעו על מצחו... הביטו השוטרים בצחוק אל האיש המוכה, שלבושו, לבוש-האצילים, קרוע ומגואל, והוא עומד ומחייך.

— אמור: מי הביאך ללוס פאלציוס? — שאלו ראש הלשכה וקרוב אליו את פניו. במקום לענות על השאלה, נענע דון חווי את ראשו ואמר בקול נעים:
 — יו נו מורירי...

אז אחזו כל ארבעת השוטרים במתניהם מרוב צחוק...

— הניחוהו פה, אנשים טובים, ולכו לבתיכם. — אמר ראש הלשכה — נשאל במקום גבוה כדת מה לעשות ליהודי המסכן הזה, שנשאר, כמדומה, יחידי בעירנו. כחודש ימים החזיקוהו במאסר. היה משא-ומתן ארוך ומיגע בין האינקוויזיציה ובין בית-הדין החילוני, הואיל וכל אחד טען, שאין הנאשם נתון לשפוטו. כמה פעמים הובא לפני חוקרים כדי להוציא מפיו, למי היה מוכר את כתבי-הכפירה. איימו עליו בענויים קשים, באפון חדש, במוקד, דברו אליו קשות ורכות, הכוהו מכות אכזריות, הציגוהו לסוף לפני אחותו הזקנה, דונה פורטונה קירוניל (שמו החדש של דון סניור) — ולא העלו מאומה: חיוכו לא סר מעל שפתיו, ואחת היתה הטענה בפיו: „לא אמות, לא אמות, כי אחיה.“

כשראו שלא יוכלו לו, הוציאו פסק-דינו שהוא מטורף ושלחוהו לבית מוכי-האלהים שבאלגודור הקרובה. שלוש פעמים שלחוהו שמה, ובכל פעם נמלט משם, חזר ונראה בחוצות טולידה. לסוף נתיאשו ממנו והניחו לו, שיהא מתהלך משולח לנפשו יחד עם שאר חסרי-הדעה השקטים המתהלכים בעיר הבירה.

עברו שבועות וירחים, רוזנו גבר, ואף-על-פי שראשו היה שמוט על כתפו, היה נראה גבוה משהיה. בגדיו נקרעו ונתגאלו עוד, אך לגל המלמלה עטר את צוארו כבראשונה, שחור כמעט מרוב לכלוך. זקנו גדל פרע, ובמקום החוד הקטן והגזזו יפה ירדו עתה על חזהו פרעות שער שחורות ובלתי-נקיות. עפפיו היו דלוקות ומלופלות, אך העינים עמק שקטן וזהרן.

אחותו הזקנה, שמעשה בעלה דכאה עד עפר, ידעה את האסון אשר קרה את אחיה יוסף, האהוב עליה מכל האחים, (ועתה, שכולם, נצחנו בצחנתם) נעשה לה הוא, חסר-הדעה שנשאר ביהדותו, יקר ביותר) ונסתה לעזור לו. קראה לו שיבוא לביתם ויאכל לשובע וילבש נקיים, ומשלא בא שלחה לו מזון ובגדים, אך הוא לא קבל, חייך לשליח ונענע ראשו: „לא אמות, כי אחיה.“ אך יותר ממנו נגע עד לבה גורל האשה והילד, שעקבותיהם אבדו ואינם. לרוב הפצרותיה פנה בנה הבכור לכל המקומות שהגיעו שמה המגורשים: לפורטוגל ולאיטליה וליון, לתורכיה ולאפריקה הצפונית, אף הגיעוהו כמה תשובות, אך איש מן המשיבים לא ידע דבר על האשה דונה רוזה וילדה: יתכן כי טבעו בים או נספו ברעב או במגפה יחד עם אומללים אחרים, כמו שאירע לרבים בימים המרים האלה. ודון חווי עצמו לא הזכירם כלל, כאילו שכח את אשתו ואת בנו.

במשך הזמן נסתגלה טולידה לחסר-דעה מזור זה, לשריד היחידי, שנשאר בה מכל יהודיה. עוד היו שם רבים, אנוסים ישנים וחדשים, גם נוצרים מבטן ומלידה, שהכירוהו ברחוב, עמדו ונדו לו, גם הציעו לו נדבה, אך הוא חייך ולא פשט ידו לקבל. רק פירות או זרעונים היה מקבל להחיות את נפשו, וברוב הימים הסיחו גם יודעיו דעתם ממנו וצרפוהו אל שאר מוכי-האלהים, שהספרדים זהירים מאד שלא לנגוע בהם לרעה.

ובמה נבדל דון חווי משאר מוכי-האלהים שבטולידה? בפזמונו שלא נלאה לחזור עליו באזני כל איש ובתארתו לכל מגלת-כתב ולכל קרע-ספר. בכל מקום שמצא ברחוב פסת-נייר כתובה או מודפסה היה מרימה ביראת-הכבוד, מנקה בכף בגדו וקורא בה, ואם מצאה טובה לחפצו, נתנה בתוך השק שעל כתפו. ברדת הגשם היה מליט את השק תחת גלימתו ונמלט עמו אל מבוא בית או לתוך אחת התנויות. על שום כך כנוהו בצחוק „ליברירוי“, כלומר, ספרן.

נערי הרחוב ידעוהו והיו מעכבים אותו לשאלו:

— אם כן, „ליברירוי“, תמות או לא תמות?

השרה עליהם דון חווי את עיניו השקטות, חייך וענה:

— לא אמות, לא אמות, כי אחיה...

ליצנים שבהם היו מושיטים לו פסות-נייר והוא קבלן מידם, התבונן בהן, וכשנזכר כי אין בהן חפץ, החזירן להם בתודה. אז נתנו לו אגוזים מספר או קומץ בטנים, ולעתים גם פלח אבטיח או אשכול ענבים.

ועוד תאוה היתה יצוקה בו: לילך בסוף תהלוכות, תהלוכות של חג או של אבל, ראשו שמוט על כתף שמאלו, שק ה„כתבים“ על כתף ימינו, גלימתו קרועה, רגליו היחפות והפצועות בסנדלי-עץ, והוא פוסע זקוף ושמוט-ראש הרחק מעט מאחרי אחרוני ההולכים בסך, ושפתיו ממללות בלי-הרף: „לא אמות, לא אחיה...“ וכן הלך בסוף מסע-לויתו רב-הפאר של גיסו דון קורוניל, שמת שנה אחת לאחר גירוש אחיו העברים מספרד. הוא הלך בשנת 1498 אחרי לויתו השחורה של תומס טורקוימדה, מפלצת כל התקופות. הוא לווה בשנת 1504 את ארונה של המלכה איזבלה, שהובא אחר כבוד ממדינה דיל קמפו. בשנת 1509 הלך עם המלויים אחרי יוהנה, שנשתתה אחרי מות בעלה היפה, בשעה שהוסעה בידי אביה המלך אל ארמון טורדיסילאס להכלא שם עד יומה האחרון. בשנת 1516 הלך אחרי מטתו של המלך פרננדו הקתולי שמת באסטרימדורה, ובאותה שנה נדד אחרי המקבלים את פני קרל החמישי, המלך רב-הפעלים, זה שנאמר עליו, כי שהשמש לא שקעה במדינות מלכותו.

ימים חלפו, שנים נקפו. ספרד גדלה ועצמה, ספרד עשתה מלחמות גדולות, ספרד שפכה ממשלתה על ארצות השפלה, על צרפת, על אמריקה. היא לבשה תפארת וגאות ותהלה. שלהבות האינקוויזיציה לא כבו, אך מעטו, ומתוך שהורגלו בהן, כמעט לא הורגשו עוד. רבים מן האנוסים שבו לכבודם הגלוי ולאמונתם הנסתרה. הקתולים החדשים היו לאדירי הארץ, אדירה מכל היתה משפחת קורוניל. איש יהודי מן המוגלים לא חזר לספרד ביהדותו. המעטים שחזרו פשטו את אדרת אמונתם הישנה על גבולה. רק העברי חסר-הדעה דון חווי (שם משפחתו נשכח ברוב הימים), או ה„ליברירוי“, התהלך תחת שמי ספרד, ברחובות טולידה המעטירה, בצוארו השבור וראשו השמוט על כתף שמאלו ושק ה„כתבים“ הבלוי על כתף ימינו. גופו הרזה

והיבש היה כמפלצת, שער ראשו וזקנו הלבין, אך קומתו לא שחה ואור עיניו השוקטות לא נטל ושפתיו לא פסקו מנוע בלחשו המזור.

ובאביב 1540 היה חג גדול בטולידה. כתג הזה לא ראתה העיר מיום הווסדה. הנער פיליף, העתיד לחדש את מוראי האינקוויזיציה הראשונים בספרד ומחוצה לה, הוכרו דוכס של מילנו. היה בוקר-שמש ללא עב קל בשמים. טולידה החשופה, הבנויה כולה על סלע, לבשה צבעי מלכות. כל בית העלה דגל. במרומי הוצות ורחובות היו מתוחים חבלים עם מטליות-צבעונין. הכבישים הלבנים רובצו במים. בכל גזוזטרה וזינו היו תלויים אשכולות-אנשים. דון חווי, שהיה אז כבן תשעים, ראה תהלוכת חוגגים גדולה נוהרת על דגליה אל גשר אלקנטרה ואל מצודת אלקצר, היטיב את שכו על שכמו ופסע מאחוריה יחידי באמצע הדרך. הוא לא ידע, כי אין זה אלא מחנה חוגגים חלוץ, ומחנה האינפנט יבוא אחריו. בתשעים שנות חייו עוד רב היה כוח רגליו והאיש לא פגר בלכתו. והנה שמע מאחוריו הולם עקבי סוס צוהל מתקרב כבזק. בקש לשטות אל פאת הדרך הרחבה, אך הופל ארצה ופרסות הסוס המסומרות עברו עליו. חושיו נבהלו. כברק-אש עלו במוחו המלים: „לא אמות...“ אך המשכן דעך. כי פרחו נשמתו.

סוסו של האינפנט, הנער פיליף, דרסו. מתוך רעיון-משובה שתקפו פתאום, הסתער מתוך מחנהו להדביק אחרי המחנה הראשון, וסוסו הפיל בשטפו את הזקן חסר-הדעה הנבוכ.

פיליף שב על עקביו לראות, את מי הפיל. גם השרים בני-לוייתו הגיעו שמה על סוסיהם האבירים. כולם נצבו במעגל על גוית הזקן המוטלת על גבה בלי רוח חיים, אך עיניה פקוחות, זקנה פזור על צוארה ובת-צחוק על שפתיה. הנער הרוכב בלבוש-מלכות האריך את סנטרו החזק ולא גרע עיניו הזועפות מעל ההרוג המוטל בחמה על אם הדרך. גלימתו הבלויה של המת נפרמה כולה, ועל חזהו המגולה ממראה העפר נראתה פסת-קלף מעוכה וכהה, קשורה בפתיל-פשתים. טור אותיות השחיר על הקלף.

פיליף פנה אל השר אומנו הנצב על ידו:

— קרא את הכתוב!

השר, איש-שיבה מהודר ועצוב, גחן מעל סוסו אל חזה ההרוג. חרבו התרוממה ועיניו הבולטות רפרפו בחרדה על פסת-הקלף. אחרי רגעים מספר נזדקף ואמר:

— אמצא חן בעיני הוד מלכותך: לא אדע לקרוא את הכתוב, כי כתב-העברים הוא.

קלל הנער הזועם את אומנו קללה נמרצת והדהיר את סוסו לעבר הגשר. בני-לוייתו דהרו אחריו בבהלה.

אמרו: ביום ההוא נחה על פיליף רוח רעה, אשר לא סרה ממנו כל ימי חייו, ובמותו היתה מורשה לעם ספרד עד היום הנה.